

Микола Вінграновський

**ВИБРАНІ ТВОРИ
У ТРЬОХ ТОМАХ**

Том другий

**СЕВЕРИН
НАЛИВАЙКО**

роман

ТЕРНОПІЛЬ
БОГДАН
2004

ІСТОРИЧНИЙ МІФ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО

Як у поезії, так і в прозі Микола Вінграновський, залишаючись собою, постійно «приростає» новими якостями, змінюється і раз у раз вибухає самовідкриттями. Таким «вибухом» став і його роман «Наливайко», вперше опублікований у журналі «Вітчизна» (1992. — № 12; 1993. — №№ 1, 2) й удостоєний Міжнародної премії Фондації Омеяна і Тетяни Антоновичів (США).

...Життя і долю Миколи Вінграновського, за всієї глибини його громадянських і національних почувань, визначають глибоко особиста місія, глибоко особисті мотиви — в тому значенні, що він, на відміну від багатьох своїх ровесників, а ще більше неровесників, ніколи не відгукувався на попит, не писав на тему, хоч би яку модну чи важливу, не приймав «соціального» чи «патріотичного» замовлення, а творив тільки з внутрішньої потреби, не інакше, тільки як душа сама озветься.

Колись в останні роки радянської імперії його послали в складі делегації УРСР на чергову сесію ООН — то був випробуваний прийом респектабельного підкupu творчої інтелігенції. Після таких поїздок, як правило, з'являлися книжки поезій або й романи, що викривали «американський спосіб життя», а пізніше, в часи «перебудови», бодай засвідчували екзотичні враження та неабиякий кругозір авторів. З-під пера Миколи Вінграновського не вийшло нічого подібного. Він не з тих, хто програмує себе на якусь мету, він просто є собою.

Але саме тоді в закордонному інтерв'ю, відповідаючи на запитання, над чим працює, він відповів:

«...Працюю над історичною повістю про Наливайка — мого улюбленого героя української історії. Відчуваю себе в боргу і перед історією, і перед сучасністю свого народу. Ту «вину» нашої літератури перед своїм народом гостро відчуваю і як свою особисту вину. Мушу її спокутувати — разом з іншими».

Маючи тепер текст роману, ми можемо зрозуміти, чому протягом багатьох років так вабила Вінграновського постать Наливайка і його доба. Адже йшлося про важливий етап консолідації української нації, коли процес цей міг піти і не в тому напрямку, в якому пішов (традиція Київської держави вже була втрачена, нова ще не сформувалася);

йшлося про формування нової національної самосвідомості, для якої ще бракувало виразного державно-політичного ідеалу, не кажучи про врядуально-адміністративну модель; йшлося про утвердження (або втрату) тяглості історичного буття України. Назривала ситуація вибору історичної долі народом. Що могло бути ближчим Миколі Вінграновському, народженому для українопочування?

Колись Мішель Монтень про головну книгу свого життя сказав, що не тільки він її писав, а й вона його писала. Процес творення мистецтва є водночас і процес самотворення митця.

Результатом багаторічної праці Миколи Вінграновського став дивовижний твір, аналогію якому важко знайти в історичній романістиці. Це не даність історії, це магія історії, міф історії. Історія чиниться в ньому як простодушно-вигадлива казка і водночас як алгоритм певних суспільних і національних сил. У геополітичний ландшафт роману рельєфно вписалися різні національні стихії середньовічної Європи і Азії, та водночас картина історії у Вінграновського, сказати б, радісно-україноцентрична — при всьому незаздрісному відчутті її всесвітності.

У романі Микола Вінграновський постав і знаним, і незнаним. Він опанував нове для себе мистецтво — мистецтво історичної панорами і хроніки, мистецтво оперування великою масою фактичного матеріалу, мистецтво розумування і філософствування навколо цього матеріалу. Водночас адекватна (достеменна) історія — лише частина життя минулого в поетичному світі автора. Стаючи великою стихією його внутрішнього переживання, історія фантастично збагачується безліччю, сказати б, незалежних від неї, історії, пригод людського духу й тіла, пригод різних живих істот і самих сил природи.

І де ще ми знайшли б таке поєднання приголомшливої спостережливості і незборимої вигадливості!

І в якому ще історичному романі про найдраматичніші моменти національної історії стільки кумедного, грайливого, легковажного, а водночас за цим розкошуванням творчої сваволі — точний моментальний знімок історичної грози і бентежна картина української долі.

Після Юрія Яновського з його «Чотирма шаблями» та «Вершинами» в українській прозі фактично не було баталістів, хоч історичних і неісторичних битв описано безліч.

Микола Вінграновський трохи, може, й несподівано виявив себе в «Наливаївкові» чи не найбільшим баталістом у сучасному українському мистецтві, в усякому разі — найоригінальнішим і найазартнішим. Численні картини великих бойовиськ і малих сутичок у нього не тільки дають оптичний ефект скрупульозної панорами, а є спонтанним вибухом самої матерії оповіді, концентруючи в собі патетику руху великих людських мас і мінливість долі окремої постаті, брутальність сукупної сили войовництва і щемливу цнотливість її смакування в автора, гострий драматизм і парадоксальний гумор.

Водночас баталія у Вінграновського — схрещення силових ліній історії, вузловий момент її динаміки, і він до самозабуття переймається її трагічною красою, хоч за всім десь невидимо стоїть людська гіркота як останній осад історії, а може, — як єдине, що від неї залишається.

Для Миколи Вінграновського не минула безслідно його багаторічна робота в кіно. І в його поетичному мисленні, і в його романному письмі чимало «кінематографічного». Це і монтаж кадрів, і чергування близьких та загальних планів, і постійна зміна щільності оповіді (то докладність, то лаконізм; то віяло варіацій, то стягування у метафоричний вузол); такі ж постійні переходи від описового стилю до поетичного й казкового та навпаки... Або згадаймо епічний, «кінопанорамний» розмах картин українського середньовічного степу і їхню зриму насиченість. Або кінометафору труни — домовини, в якій заповоженні кинули Наливайка в Дніпро, не простивши йому минулих провин і не зрозумівши його ідеї єднання, не прийнявши простягнутої руки для злуки... Я вже не кажу про глибинний, міфологічно-всеоб'ємний зміст цієї кінометафори, що грізно унаочнює трагізм і самогубність української історії, її братовбивчу розпанаханість, — як багато долепояснювального й застережливого говорять навіть окремі «кіноподробиси», от хоча б коли кошовий Богдан Микошинський підвів Наливайка до тієї домовини, яку йому вготовив: «На її дубовому дні зеленіла запліснявіла дощова вода, і два водяні жуки билися на ній лапками, бо не могли ту гнилу воду ніяк поділити». Метафора, гідна майстрів німого кіно!

Роман — і це рідкість для історичного жанру — написаний на «вільному диханні», він не скутий ніякими ідеологічними чи іншими зобов'язаннями, якимись готовими оцінками чи наперед продуманими інтерпретаціями; він не залежний від якоїсь підпорядкувальної жанрово-стильової моделі. У романі є й елементи історичної хроніки, і густий побутовий живопис, і геополітичне тло (а подекуди й узагальнювальні авторські міркування з цього приводу); є яскраво пригодницькі сюжетні лінії як героїчного характеру, так і бурлескного (походеньки Петра Жбура, зокрема, змушують згадати той варіант авантюристської традиції в європейській літературі, що свого часу набрав форми т. зв. «крутійського роману» — хоч тут маємо контамінацію бурлескного з героїчним, як у «Енеїді» Котляревського); є і, сказати б, світова екзотика (поява арабської принцеси, негритянок і китайських прибулуд в українських степах; знов-таки, пригадується прецедент: Майк Йогансен з його «Подорожжю ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки Альцести у Слобожанську Швейцарію» та «Неймовірними авантурами дона Хосе Перейра у херсонському степу»); і є — все інше «оповиваючи» — стихія поетичної химерії, яка і визначає неповторність та органічність роману.

Це саме стихія, а не відомий у світовій і нашій літературі прийом «учуднення». Бо прийом передбачає свідоме настановлення, певну самодисципліну й зусилля над собою: це і техніка письма, — а тут йдеться не про техніку, а про якість таланту Вінграновського, про його спонтанне «волевиявлення» (відсутність «регульованості», самокорекції інколи навіть шкодить авторові з його безмежною фантазією).

Вінграновський не може бути однотонним; йому, як дитині, швидко набридає одна манера, один темп, одна роль, — і, як дитина, він увесь час «грає», весь час змінює «гру», весь час зімпровізує якісь повороти гри...

Ось, скажімо, тріумфально в'їздить до Острога княжато Януш з польським військом. Вінграновський малює колоритну картину побуту українського середньовічного міста, що постає перед вельможними тріумфаторами. Та цього йому мало, — тоді один із непроханих гостей, Янушів супровідник єзуїт дон Комулео знімає окуляри (бо своїм дивним виглядом вони привертали надмірну увагу міщан, викликаючи ревниве почуття у княжати Януша), — і «без окулярів дону Комулео все здавалося навпаки». І ця «навпакова» картина химерно відтінює реальну.

Сміливі метафори Вінграновського часто мають «відкриттєвий» характер, вони творять свій світ з глибшим, багатшим на емоційність змістом, ніж буденний: «очі його дзвеніли від радості»; стояла така тиша, «що Наливайко почув, як у Свата (. — І. .) задзвеніло у вусі» — таких прирощень нового виміру в нього безліч.

І світ цей дуже людський, дуже інтимізований, занурений у побут і плоть, але водночас і піднесений до містики. Тому, з одного боку, польські кулі, які розплющилися об Наливайкову шаблю і впали йому за комір, «пахли запліснявілою з діжки капустою» (а татарські стріли — часником), а з другого — за Тимошем, хоч би де він був і що робив, тягнеться таємничий «вигинистий вихорець» — мовби душа його нареченої Оксани, що втопилася через шляхетську наругу.

За першим, «буквальним» шаром текстів Вінграновського майже завжди стоїть другий або й третій шар — «доданий», фігуральний, параболічний. Але не йдеться про алегорії й символи. Свого часу Олександр Довженко гостро заперечував тим, хто в його сміливих кінометафорах знаходив символічне значення: «Ще й досі говорять про символіку «Арсеналу». Я заявляю, що ніколи не думав про символи, і навіть тоді, коли розстрілюють і не можуть розстріляти мого героя, я володів тією мірою творчої простодушності, яка дозволяє вірити в це, як у цілком законний і реальний факт».

Ось таку міру поетичної простодушності і самостійного життя метафори маємо і в Миколи Вінграновського.

Тому в нього навіть у історичному романі можуть заговорити ховрашки; дід Максим може набрати повну шапку місячного світла, і, коли

надіне шапку на голову, те світло патьоками вилється йому на обличчя; у Петра Жбура може відділитися від тулуба голова і значущо подивитися на нього збоку, щоб задумався над собою, а потім знову приліпитися; яструб, літаючи над степом, пізнає Северина Наливайка і «змодельовує» панораму бойовища; закинутий випадком в український степ китаець У Пу вестиме складні дискусії з українськими козаками їхньою мовою (тоді як арабська принцеса німує перед мовним бар'єром) і зрештою коронує Наливайка на імператора Китаю — трохи аж надмірна фантазема...

Вінграновський химерує без стриму, але це не витівки самопід'юджуваної думки, а (здебільше) спонтанна гра уяви, пластичне саморозгортання образів. Це, можна сказати, міфотворчість Миколи Вінграновського. І не можна порівнювати його твір з реалістичним (соцреалістичним!) романом «Наливайко» Івана Ле чи з науково-популярною повістю Віталія Кулаковського.

Минуле, відбите в документах і ретельних описах, стає предметом (чи надбанням) історії як науки. Минуле, закарбоване в народній пам'яті, народному переживанні в переказі, стає міфом, який у свою чергу може продукувати (чи «провокувати») інші, суб'єктивно-творчі міфи. Міф у розумінні сучасної культурології — не довільна вигадка, не каприз нерозбірливої думки і навіть не первісне, донаукове пояснення явищ світу, а максимальне самовиявлення явища, події, особистості, мовби розквіт їхньої самості. «Міф є не субстанційне, але енергіальне самоствердження особистості (...) Міф є розмальовка особистості, картинне випромінювання особистості, образ особистості» (. . .).

Ось у такому значенні можна говорити про міф у Вінграновського, про його міфотворчість. Бачимо в нього розкошування «самості», саморозкриття матеріалу минувшини, — йому він віддає свою нестримну і невичерпну життєрадісну уяву.

Здається, варто Миколі Вінграновському покласти на щось своє чаклунське око, — як те «щось» починає жити само, своїм непередбаченим і суверенним життям, і розгортається, і розгортається своєю істотою, але ревно приберігаючи крихітку таїни...

Отож, на мій погляд, «Наливайко» Миколи Вінграновського — принципово нове і новаторське явище, досі не знане не лише в українській, а й взагалі в сучасній історичній романістиці: свого роду «химерна» історична проза, суттю якої є не відповідний матеріал, а невловний поетичний дух доби і людей доби в парадоксальному досягненні автора, суб'єктивно-метафоричне бачення реалій, збагачених примхливою і прекрасною грою уяви й огорнутих райдужним серпанком ліричних переживань та розкішного гумору. Такого наскрізь національного кожною своєю барвою і такого неймовірно густого тими барвами, а водночас звабливого й легкого до читання історичного роману — на грані дитячої наївності і чаклунської метафоричності,

а водночас, знов-таки, дуже поважного своїм образом історичної долі України, — такого роману ми ще не мали. І, звичайно ж, більше не будемо мати, бо він неповторний. Секрет написання таких речей, мабуть, і самі автори назавжди втрачають, поставивши останню крапку.

Мені пощастило бути досить близьким свідком того, як писалося «Наливайка». Писалося і довго — якщо мати на увазі хронологічні рамки створення роману (сам автор зазначає роки 1986–1992), і недовго — коли числити на ті хвилини грозового натхнення, в які, власне, Вінграновський і пише. Бо все інше — це тривала напружена праця, яка передує азартіві втілення.

Цього разу праці було, мабуть, як ніколи неозоро. І не тільки тому, що довелося звертатися до багатющого і клопітного історично-джерельного матеріалу, а це для Вінграновського — новина. Але й тому, що народжувався новий стиль і навіть нова мова.

Так, так, — великий чутливець української мови Микола Вінграновський заново відкривав її для себе!

«Я з половини «Наливайка», — зізнався він, — почав вивчати українську мову — і заново все переписувати. Тільки тепер пізнав українську мову!»

Писався «Наливайко» з великою любов'ю і великим болем. Або, може, любов і була болем. Коли писав «Наливайка», то, його словами, «нікого не любив» (мається на увазі: поза твором). Цим, мабуть, сказано, якою вичерпною мірою всі душевні сили йшли на «Наливайка».

«Тепер уже більше нічого не напишу», — сказав мені Микола Степанович, закінчивши «Наливайка»...

Розділ перший

літку, наприкінці серпня 1595 року, Наливайко повернувся з Угорщини. Вночі він перебрався через Дністер, покрадьки став за горами табором, та вже удосвіта мусив дати бій: його стеріг і підстеріг Жолкевський.

Тим часом і Жолкевського, і Наливайка пильнувала зі степу орда. Вона зависла у них на боках і на темному дні придністровських долин заховалася в травах. Татарський хан Газі-Гірей ніч ковтав слину: хто кого, хто візьме гору — польський гетьман Станіслав Жолкевський чи український — Северин Наливайко?

Хвилювало татар і те, що Наливайко прийшов з Угорщини, за службу в австрійського ерцгерцога Максиміліана привіз на розворах возів торби золота.

Хана ж пекло інше: з десятитисячною своєю ордою він поспішав на Дунай, на підмогу туркам. З Криму Газі-Гірей проскочив Запорізьку Січ і через Очаків, вздовж Чорного моря, не зупиняючись, з обозами й табунами по кочовиськах буджацьких татар пішов на дунайський захід. Та перед ним ліг ще Дністер, Молдова, а в Молдові для його перетину під орудою Станіслава Жолкевського стояло коронне військо Речі Посполитої. Газі-Гірей молився, що так повезло, бо відчував, що Жолкевський першим накинеться на Наливайка, а тоді йому проломитися до султана буде легше.

Стотисячна армія Оттоманської Порти розкинулася на Дунаї, у тій же самій Угорщині, — і справи Європи були

поганенькі. Обидва германські імператори Рудольф і Максиміліан, король Іспанії Філіпп, герцоги Італії, а, найголовніше, король Речі Посполитої Жигмонт спішно уклали поміж собою союз і виступили проти навальних турків. Германські імператори й папа римський відправили послів у Московську державу, а заодно й на Запорізьку Січ з проханням про військову поміч проти іновірців. Та Московське царство не відгукнулося. Після смерті царя Івана Грозного воно ще видихало й ніяк не могло відихати опричини, кипіло й варилося у собі. В царстві настали смутні часи — Москва на прохання змовчала. А запорожці між собою засперечалися, пересварились, перелялися, та зрештою дійшли згоди: зіслались на далеку дорогу, нестачу коней й нікуди не пішли — ні бити мусульман, ні допомагати католикам.

Тоді посланник германських імператорів Еріх Лясота та па-тер папи римського дон Александро Комулео знайшли на Поділлі тридцятилітнього селянського гетьмана Северина Наливайка й за добру плату запропонували йому стати на службу до австрійського ерцгерцога Максиміліана — воювати турків. Недавній сотник особистого війська князя Василя Острозького Северин Наливайко покинув князя і в той саме час підняв на Україні повстання проти Польщі. Наливайкові потрібні були зброя і коні. Незважаючи на дві-три перемоги над незначними загонами шляхти, він остерігався регулярної польської армії, якій, на його щастя, в той момент було не до нього. Проголошений гетьманом, Наливайко скликав Коло. Голота порадила, подумала, що робити, вирішила йти — і Наливайко повів сіромах в Угорщину.

В Угорщині, у Трансильванії, на Семиградді, наливайківці наїлися квашених баклажанів і винограду, взяли у турків три гармати, побачили, що воно скрізь чуже й нерідне, скликали Коло знову і віддали Максиміліану його німецьку, під якою ходили, хоругву. Отак, не здобувши ні слави, ні грошей, ні коней, сіли на вози — і їхній гетьман повів їх назад додому, в Україну...

Тепер вони троє — Жолкевський, Наливайко й Газі-Гірей — зішлись один проти одного на Дністрі. Кожен стояв проти двох: Жолкевський — на Наливайка і хана, Нали-

вайко — на хана і Жолкевського, а хан — на Жолкевського і Наливайка. Тепер вони троє розминутися вже не могли. Усі вони втрюх мусили один одного бити, бити на смерть...

З Дністра на військо Жолкевського тягнув низький до-світній туманець. Сірим прошвами він пролізав між драгунами й гусарами, залазив під пахви жовнірам, ландскнехтам та пікінерам, холодними краплями скрапував з іще холодні-ших гарматних дул.

Просто перед очима Жолкевського — внизу, в долині, де причаїлась орда, — було ще геть чорно, там ще лежала ніч. У тій змішаній із туманом імлі над ордою дуднів голос якоїсь птиці. Жолкевський прислухався: одуд не одуд, але, мабуть, що одуд, бо так плакати міг лише він. Його жалібний сопілчаний голос ще трохи політав, та дзвизнула невидима стріла, й одуд плакати перестав. «Б'ють у темені навмання й поціляють», — похвалив татар Жолкевський і висмикнув з вуса волосину. Він кинув її на туман, додививсь, як вона у тумані тоне, й заворушив холодними ніздрями: з долини, з татарської темені, на нього дихнули ординські коні. Від того солодкого кінського подиху Жолкевському стало тепліше, так, якби він сьорбнув з глечика пряженого пахучого молока...

Дула польських гармат, а з ними і драгуни, і гусари, і жовніри дивилися на причаєну чорну долину. І хан знав, що вони на нього дивляться. Він відчував погляд польського війська своїм животом, бо коли у нього починав мерзнути живіт навіть під кожухом, то небезпека стояла поруч. Тому хан так і притих, не ворухився, чекав, що скажуть один одному Жолкевський і Наливайко.

Ліворуч від Жолкевського, вверх по Дністру, туману не було. На белебні між наливайківськими возами вже сірів ранок, і там ходив лише вітер. Бистрим своїм пташиним оком Жолкевський бачив, як вітер заломлює на голоті шапки й з боку на бік закидає коням хвосту. Голота не встигла обкопати ровом стягнені в прямий чотирикутник вози і мажі й тепер мостилася до бою за возами без рову. Посеред чотирикутника, бачив Жолкевський, як з ноги на ногу нетерпляче переступала десь тисяча наливайківської кінноти. За кіннотою

на невеличкому, продовгуватому, як спина коня, пагорбі ставилася чорними горлами на його табір артилерія. Одинадцять, нарахував Жолкевський, гармат. «Оце і все? Оце і вся в тебе потуга? Буду я тебе, драбе, сьогодні тішити!..» — подумав головнокомандувач і подав капітанам знак виводити ландскнехтів.

У білих, червоних і зелених вовняних беретах, по борода у тумані, вогко і сонно, з мушкетами на плечах, ніби рибалки з вудками до Дністра по рибу, брели ландскнехти до своїх кондотьєрів. По дванадцять у ряд та по десять у шерензі вони ставали до своїх команд. Плечисті німчики кашляли, позіхали, сякалися і в сторону Наливайкового табору навіть не дивилися: Жолкевський, як і завжди, видав їм платню за місяць наперед, і тепер їм нічого було поспішати.

Ззаду, за ландскнехтами, готувалися барабанщики з барабанами для команд під час бою.

По боках — для прикриття ландскнехтів від кінноти — з трьохметровими піками у панцирних руках шикувалися пікінери. Їхні мокрі з туману шоломи біло полискували, як гусячі яйця.

Від згрудженої посеред наливайківського табору кінноти відірвався вершник у білій сорочці й поскакав на пагорб до гармат. Там він зіскочив з коня, скликав до себе гармашів. Підійшов до крайньої від степу гармати й став наводити її на табір Жолкевського. Поки він це робив, гармаші, було видно, з кожного його руху не спускали очей. Та ось гармату навів, підніс до неї розпечену ключку — і вона ніби злякалась, відскочила йому під ноги, і ядро, не долетівши до першого ряду ландскнехтів, врилося в землю. Тоді він підбіг до гармати, що стояла по центру, і став наводити на Жолкевського й ту. І знову стрибнуло гарматне дуло, й друге ядро вибухнуло поруч із першим.

Жолкевський похитав головою.

Та це ще було не все. Разом з гармашами вершник перебіг до крайньої, вже від Дністра, гармати — і ось третє ядро розірвалося поміж першими тими двома.

— Ну й око! З трьох гармат, з різних кінців — і в одне місце! Оце так пристрілка! — вигукнув Жолкевський й оглянувся на своїх полковників і ротмістрів. Його бистрі очі зазолотіли від захвату.

А той, на пагорбі, про щось з гармашами іще погомонів, стріпнув руками, крутнув головою, полою сорочки витер шию й вискочив на коня. Та з пагорба не спустився, а на хвилину завмер у сідлі — дивився на польський табір. Жолкевському здалося, що вершник дивиться прямо на нього, в його недоспані очі, й молодими під вусом губами каже Жолкевському через степ: «Доброго ранку!»

«Дзень дóбри!» — відповів Жолкевський йому.

Тепер Жолкевський не сумнівався — той вершник був Северин Наливайко.

Битва почалася. Наливайко ударив з гармат по Жолкевському ще раз, Жолкевський — по ханові, а хан — по Наливайкові. За годину все змішалось, і стало вже невідомо, хто кого бив, тікав чи перемагав...

...Минулої зими, якраз на Різдво, сотник надвірної сотні князя Василя Острозького Северин Наливайко з двома своїми товаришами приїхав з Острога додому в Гусятин, взяв благословення батьків і заслав до своєї нареченої Галі Горошко сватів.

Зима того року видалася глибока. Останніми трьома тижнями мело й понамітало так, що Гусятин засів у снігах не те що по вікна, а й по димарі. А ті хати, що стояли понад Збручем унизу, позаносило й з димарями. Там, на тому кутку, замело-завіяло геть, і зайці бігали по вишнях, по грушах та яблунях. Вони вечеряли яблуневими над снігами вершками, наїдалися ними від пуза, вволю, й тільки того, що не щедрували.

Люди, мабуть, відчували, що будуть такі сніги, і перед тим, як захуртечило, загодя подбали про коней і про корів, свиней та овечок. Понаносили в стайні, сажі, кошари сіна і буряків, намішали висівок, одне слово, понаставляли худобі всіляких харчів і пійла. Не забули й про себе, бо з-під снігів на різдвяний той вечір з гусятинських димарів, чорніючих і поодиноких, яких чудом не позамітало, витікав дух калачів та грушевих узварів. З димарів пахло запеченим м'ясом, вудженими на вишняку ковбасами, й вовки, що відтепер не обминали Гусятина, а ходили над ним пішки, встромляли у димарі носи й нанюхувались до почамріння. А після всього, ніби в якомусь чаду, вовки задирали над тими ж димарями морди й тоскно вили-плакали так, що їх

жаліли не лише сховані під снігами люди, а й висіяні зверху над ними різдвяні зорі...

Робити на свята було гріх, і через те ніхто з гусятинців відкопуватись і не збирався. За білими святковими столами в натоплених хатах люди сиділи та дослухалися, чи хто де щедрує? В декотрих сім'ях щедрували самі: чоловік — жінці, дід — бабі, а діти — так ті щебетали усім. Або ж виспівували сім'єю, гуртом, й обдаровували самих себе горіхами, стрічками, грішми та частувалися чарочкою.

Де живуть Галя з матір'ю, Наливайко, звісно, знав, але тепер ні він, ні обидва його тутешні свати Горошкової хати знайти не могли; її, як і увесь над Збручем куток, закидало снігом. І аби хоч який-небудь знак! Приміром, якесь височеньке дерево, скажімо, верба чи тополя, — ніде нічого!.. Самі яблуневі, обгризені зайцями, вершечки та ті ж примерзлі заячі бубки у їхніх же й слідах! Кругом, де не кинь, синіми іскрами мерехтіло біле морозяне повивало, і лиш далеко-далеко низькою чорною биндою лежав за Збручем ліс. А поруч, перед очима і під ногами, палахкотіли снігові горби. Під ними й попритихали теплі, надихані хати. Коли-не-коли то зблизька, то десь крізь глибоку снігову товщ неясними, нерозбірливими голосами пробивалися з хат різдвяні прихмелені пісні...

— Десь наче тут, та де? — з хлібиною і лопатами у руках, кліпаючи липкими від морозу віями, вдивлялися у замети Наливайкові свати. Вони один на одного оглядалися, нетямкувало дивилися під ноги та навкруги й потихеньку, аби ніхто, — бо ж Різдво! — не почув, згадували у вуса чорта.

Наливайко та двоє його товаришів-козаків — Петро Жбур і Яків Шийка — стримано покахикували в кулаки й мовчали. Хоча Петрові й кортіло під'юдити: «А може, Северине, прийдеш свататись по весні, як розтане? Бо де ж тая твоя наречена, коли ти сам не знаєш?..»

Наливайкові свати — дядько Кирило та дід Максим — знітилися до краю. Кирило, м'який, лагідний чоловік, рідний брат Наливайкового батька, ніяково дивився на Северина й розводив руками:

— Ходимо Гусятином і вдень, і ввечері, — і не один, слава Богу, рік, — здається, знаємо кожну вуличку, хату й тин, а от, виходить, не знаємо!..

— А й справді! — казав дід Максим. — І хоч би тобі зустрівсь який пес! Бо по псові можна пізнати, де хто живе. Так немає! Поховали люди від хуги й собак, позатягували у сіни. І добре зробили — позамерзали б у таку тріскотнечу... А глянь-но, Кириле, чи не побіліло у мене вухо, бо я його щось не чую?

Кирило придивився до дідового вуха:

— Є! Готове! Біле, як вареник!

— Як — біле? Як — вареник? — злякався дід.

— Пождіть-пождіть, я вам зараз поможу! — Кирило передав Наливайкові хлібину, лопату — Жбурові, а сам зігнувся до снігу, нашкріб, подивився, що мало, нашкріб ще, хукнув на пригорщі, аби той сніг не був таким холодним, й заходився розтирати дідове вухо.

— Ой-ой, пече! Ой і пече! Ти, Кириле, треш чи ти його мені відриваєш?

— Та не відриваю! Тру! Стійте на місці і не підскакуйте!

— Казала мені баба ще влітку: поший, Максиме, собі на зиму нову шапку. Ця стара вже збіглася-зсохлась, і скільки ти її будеш носити? Вона тобі вже ледве на тім'я налазе... Не послухався, не пошив, а тепер маю — ой болить!..

— Дайте, дядьку Кириле, я, — Наливайко повернув хлібину Кирилові, надер з кучугури задубілої на морозі кори, розім'яв її в пальцях і заходився терти дідові не лише вухо, а й шию і все обличчя. — Терпіть, терпіть, діду!

— Вуса! Вуса! — заперхав від снігу дід. — Ти мені, Северине, вуса зітреш!

— Не зітру, не бійтеся! — в шорстких Наливайкових руках срібна дідова голова закрутилася як млинок.

— Доста, доста! Вже мені і в носі горить! Покинь мене!

— Вже, діду, вже! Нате вам мою шапку. — І Наливайко зняв шапку й насадив її на дідову потуманілу голову. — Оця вам буде якраз, ще й вуха прикриє.

— А як же, пане сотнику, без шапки ти?

— Мені, діду, пошиєте нову, коли приїду до Гусятина другим разом... — І Наливайко розтерся снігом.

За кілька кроків від сватів сиділи навпочіпки ковані срібним місяцем Петро і Яків і щось роздивлялися чорне. Наливайкові спочатку здалося, що то убитий кимось вовк чи собака,

та Петро з Яковом приставляли до того чорного вуха й на-вперемінки слухали.

— Северине, Северине, а йди-но сюди!.. — таємниче по-кликав Петро Жбур.

Наливайко підійшов.

Закіптюженим дерев'яним обводом стирчав з-під кучугури димар, і звідти чулися, ніби з пов'язаних ротів, людські голо-си. Наливайко, дядько Кирило й помолоділий у Наливайковій шапці дід Максим підрипіли чобітьми й собі, присіли біля Пет-ра і Якова й понаставляли вуха. Послухали-послухали, по-кліпали клейкими віями, а дід опустил у димар димлячі на морозі вуса і загукав:

— Гей-гей!..

У димарі притихло. Там, у тій під снігом хаті, видно, стали прислухатися.

— Гей-гей, а хто тут живе? — знову загукав дід.

— А ви хто? — почувся із димаря теплий від печі чолові-чий голос й дихнув на сватів, Наливайка та його товаришів нібито аж кисленькою вишнівочкою.

— Ми — Кирило і дід Максим. Йдемо з Северином, Дмит-ра Наливайка сином, та двома його товаришами. Шукаємо Горошкової хати, та ніяк не можемо її знайти, бо не знаємо, де вона.

— От біда вам! — почулося з димаря. — То я вам скажу, де їхня хата, бо Горошки якраз наші сусіди. Що ви бачите від нашого димаря, як униз до Збруча, за п'ятдесят кроків?

— Кучугуру снігу!

— Ото і є їхня хата. Що, закидало геть?

— Геть. Не видно. Ні димаря, ні саду. А ви ж, хазяїне, хто? Ви часом не Прокіп? Не Лопушок?

— Я Прокіп, я Лопушок!

— Так це ти, Прокопе? — зрадів дід Максим. — А ми з Кирилом через той димар тебе й не впізнали!

— А тепер?

— Тепер упізнали! З Різдром Христовим!

— І ви будьте здорові! Як би це вам зайти до хати?

— Ми б і раді до вас зайти, та у димар не вліземо — в одежі, і нас багато! — засміявсь дід Максим, і було чути, як

із-під снігу засміявся й Прокіп. — Зайдемо іншим разом, вже як розтане!

— А що там надворі — мороз?

— Бере потроху, береться!

— А коло вас — день чи ніч?

— Вечір! Коло нас вечір. А як ви там під снігом? Дихаєте?

— Дихаємо! — один поперед одного легкою зграйкою відповіли Лопушкові діти, бо кому-кому, а їм, видно, подобалося більше від дорослих зустрічати Різдво під снігом.

— Защедруйте! — попросила Прокопова жінка. — Не минайте нашої хати!

— Защедруємо! — крикнув дід. — Слухаєте?

— Слухаємо! — в один голос відповіла з димаря Лопушкова сім'я.

Наливайко, свати, Петро та Яків притулилися над димарем щока до щоки, нахилились над ним вусами й почали:

Братики, вставайте,

Коників сідлайте, —

Щедрий вечір, добрий вечір!

Та поїдем в поле,

По битій дорозі, —

Щедрий вечір, добрий вечір!

Дівко Агашечко,

Хорошая швачечко, —

Щедрий вечір, добрий вечір!

Вишила славного

Турка на коні, —

Щедрий вечір, добрий вечір!

А на пазусі

Райській пташечки, —

Щедрий вечір, добрий вечір!..

— Ну як — чути? — передихнув дід Максим.

— Чути, чути! — відповіла Прокопова жінка. — Так добре чути, наче ви стоїте у хаті!

— Заждіть хвилинку, зачекайте! — прогук Прокіп, у димарі замовкло.